

Вадим АДАДУРОВ (Львів)

**ПРИЗНАЧЕННЯ НАПОЛЕОНОМ І
“ІМПЕРСЬКОГО КОМІСАРА-ОРГАНІЗАТОРА
У ПРОВІНЦІЯХ ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНЬ ТА УКРАЇНА”
І ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЦІЙ ПОСАДІ ГРАФА ТАДЕУША МОРСЬКОГО**

22 червня 1812 р., в день, коли Наполеон І видав звернення до своєї армії про початок війни супроти Росії, війни, яку він назвав “польською”, натякаючи на те, що її наслідком стане відновлення Польської держави в кордонах до її поділів¹, на ім'я “правої руки” французького імператора– державного секретаря й міністра закордонних справ Юга Маре було скеровано меморандум під назвою “Ідеї щодо організації законного повстання на Волині, Поділлі й Україні” (*Idées sur l'organisation d'une insurrection égale en Wolhynie, Podolie et Ukraine*) Автором згаданого меморандуму був граф Тадеуш Морський, незаможний польський аристократ, котрий плекав надії зробити кар'єру на службі в уряді Франції. Свого часу граф зумів увійти в довіру до французького резидента у Варшавському герцогстві Едуара Біньйона. Коли цього дипломата було призначено комісаром французького уряду в Литві, він, перебуваючи у Вільні при особі фактичного правителя окупованих територій Росії Ю. Маре, неабияк посприяв реалізації пропозицій Т. Морського. Не без допомоги Біньйона граф Морський було призначено “спеціальним комісаром Генеральної конфедерації Польського королівства на Волині, Поділлі й Україні”.

Як комісар Конфедерації Т. Морський мав найтіснішим чином співпрацювати з урядом Варшавського герцогства і архієпископом Домініком Прадтом, котрого було призначено французьким послом у Варшаві замість Е. Біньйона. Втім, з моменту повернення Морського з Вільна до Варшави (кінець липня 1812 р.) ця офіційна особа поставилась до графа та дорученої йому місії з великою стриманістю. В опублікованих 1815 р. спогадах Д. Прадт, називаючи Маре та Біньйона головними натхненниками авантюрного походу Наполеона в Росію, подав нищівну оцінку особи та діяльності Т. Морського. Кількома карикатурними штрихами він охарактеризував графа як “тип злиденного авантюриста з наймізернішою зовнішністю” та “найсмійнішу в цілій Польщі людину”. Всі починання Т. Морського щодо поширення патріотичного руху у володіннях Росії Д. Прадт вважав пародійними. За словами архієпископа, граф Морський, пообіцявши імператорові підняти п'ятдесят тисяч озброєних людей на Волині, зумів у кінцевому

¹ Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. – Paris, 1867. – Т. 23. – Doc. № 18855. – Р. 618.

результаті залучити лише двох прихильників. Обуренню Прадта не було меж, коли, попри ці кричущі, на його погляд, докази некомпетентності Морського, Маре “надзвичайно промовистим тоном заявив, що граф Морський дуже добре прислужився [Франції]”².

Коротка оцінка Д. Прадтом діяльності Т. Морського під час війни 1812 р. є єдиною опублікованою згадкою про місію, що її доручив графові французький уряд. Ані в публікаціях документальних джерел, ані в наукових дослідженнях ця місія не знайшла відображення. Однак, всупереч нігілістичній тональності оповіді Прадта, місія Морського не була безплідною: доказом цього є тридцять рапортів останнього на ім'я Маре, а також шість меморандумів стосовно ситуації, ресурсів і майбутньої адміністративної та військової організації довірених його опіці провінцій. Наслідком цього інформаційного потоку стало опрацювання на його основі (оточенням Маре) та наступне затвердження Наполеоном “Інструкції для імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна”, унікального в своєму роді документа, який поза будь-яким сумнівом засвідчує існування у французького керівництва значного інтересу щодо південно-західного краю Російської імперії. Цінність “Інструкції” для дослідника полягає насамперед у тому, що вона дозволяє збагнути, яким чином цікавили ці землі Наполеона і його урядовців. Текст “Інструкції” та передуючої їй появи листування Т. Морського з Ю. Маре було розшуковано нами у Національному архіві Франції у колекції паперів державного секретаря³. Крім того, нам пощастило віднайти ще дві згадки стосовно місії Т. Морського у листуванні Д. Прадта з Ю. Маре, яке зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ Франції⁴. Вивчення цих архівних документів дало змогу прочитати досі незнану сторінку історії ставлення наполеонівської Франції до українських земель під владою Російської імперії.

* * *

Меморандум від 22 червня 1812 р. засвідчує добру поінформованість Т. Морського про обережне ставлення французького керівництва до питання про незалежність Польщі. Цією обізнаністю граф мусив безперечно завдячувати своїм особистим контактам з Е. Біньюном, котрому чи не найкраще були відомі вагання Наполеона, спричинені його небажанням передчасними деклараціями зруйнувати можливості для порозуміння з державами, які свого часу поділили між собою Польщу, передусім з Росією й Австрією. Відтак, висловлюючи пропозицію щодо організації на Волині, Поділлі та Наддніпрянщині “законної і конституційної повстання, яке буде гідним покровительства з боку Його Величності Імператора” (*une insurrection constitutionnelle et égale qui soit digne de la protection de S. M. l'Empereur*), Т. Морський наголошував, що таке повстання не суперечитиме політичним принципам Наполеона. Правдоподібно, що Т. Морський був

² *Pradt D. Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812. – Paris, 1815. – P. 148–149, 150–151.*

³ Archives Nationales (далі – AN), série “AF IV”. – Vol. 1650. – F. 522–718.

⁴ Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série “Correspondance politique” (далі – CP), sous-série “Pologne”. – Vol. 331. – F. 602, 680.

також поінформований про негативне ставлення французького імператора до будь-яких стихійних, “диких”, повстанських рухів, які не очолювалися суспільною верхівкою, а відтак вважав, що повстання мусило бути організоване на взірць шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської чи Торговицької). Загальне керівництво цим рухом мав здійснювати сейм Конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) Конфедерації у терені в порозумінні з місцевими землевласниками. При цьому граф підкреслював, що організатори повстання “мусять використовувати лишень шляхетні засоби, які гідні Великого Покровителя, котрий ним керує й їх провадить” (à n’employer que les moyens nobles et dignes de l’Auguste Protecteur qui dirige et les assure). Т. Морський не розводився стосовно патріотичної мети повстання, яке мало допровадити до відбудови Польщі, вважаючи цей результат віддаленою перспективою. Натомість він не шкодував аргументів, коли йшлося про користі, які могло принести це повстання Франції під час війни супроти Росії. Намагаючись переконати Наполеона до проголошення покровительства над повстанням на Волині, Поділлі й Україні, граф Морський писав: “Воно матиме за мету створення масової військової сили, пропорційної щодо засобів провінцій, приготування товарів і засобів, необхідних для прохарчування армій Його Величності”⁵. Т. Морський добре знав, якими обіцянками слід “спокушати” французького імператора, котрий найгостріше відчував потребу в легкій кінноті: “Україна, цей невичерпний сад козацтва [...], зможе надати протягом лишень кількох місяців корпус чисельністю близько 20 тисяч осіб, здебільшого легкої кавалерії”⁶. Волинь, на його думку, окрім трьох полків піхоти, була спроможна надати шість-сім тисяч вершників.

Покровительство французького імператора Т. Морський вважав чи не найголовнішим аргументом, спроможним спонукати до участі у збройній боротьбі супроти Росії польських шляхтичів, котрі боялися наразити на небезпеку своє життя та добробут без надійних гарантій з боку Наполеона. Щоб прихилити до Франції шляхту Правобережжя, Морський також рекомендував імператорові пожалувати її авторитетним представникам маєтки, які будеконфісковані прихильників Росії. “Це повстання коштуватиме Його Величності заледве кілька земельних надань”, – підкреслював він, додаючи при цьому, що “всі кошти організації повстання візьме на себе сам край”⁷. Щодо поведінки інших суспільних груп, зокрема багатомільйонного українського селянства, то Т. Морський був переконаний, що його позиція остаточно залежатиме від приєднання до повстання панів, адже “військова конфедерація є закликом до всієї шляхти сісти на коней і повести залежних від неї людей захищати батьківщину”⁸.

⁵ “Elle aura pour objet: de créer une masse de force militaire, proportionnée aux moyens des provinces; de préparer les denrées et vivres nécessaires à l’alimentation des armées de S. M.” (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 522).

⁶ “L’Ukraine, pays jardinère de Cosaques, [...] pourrait y lever autant de quelques mois un corps d’environ 20 mille hommes la plupart de cavalerie légère” (Ibidem. – F. 530).

⁷ “Cette insurrection ne doit coûter à S. M. que quelques avances foncières [...] C’est le pays qui doit lui-même à supporter tous les frais” (Ibidem. – F. 522).

⁸ “La confédération militaire est un appel à la noblesse entière de monter à cheval et de conduire leurs vassaux à défendre la Patrie” (Ibidem. – F. 525).

Т. Морський вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання у Волині, Поділлі та Наддніпрянщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мусять бути виключно французькі чи польські частини і в жодному разі не залучені Наполеоном до походу супроти Росії австрійські та пруські, бо їхня присутність могла б позбавити імператора підтримки з боку місцевої спільноти, котра вкрай негативно ставилася до держав, які знищили Польщу⁹. Висловлюючи думку про те, що поширення повстанського руху залежатиме передусім від успіхів військових операцій, граф Морський наголошував на потребі узгоджувати дії повстанців з операціями регулярних військ, а також вважав необхідною умовою досягнення бажаного результату приязне ставлення з боку австрійського уряду та його губернаторств Галичині, оскільки саме через територію цієї провінції могли найефективніше підтримуватися зв'язки з Варшавським герцогством. Такої підтримки, вважав Т. Морський, могла б домогтись від австрійського уряду французька дипломатія¹⁰.

Галичина розглядалася Т. Морським як плацдарм для підготовки повстання, оскільки сюди постійно прибували чи тут проживали чимало заможних мешканців прикордонних губерній Росії. Серед цих осіб, чимало з-поміж яких симпатизували Франції, граф сподівався завербувати таємних емісарів для підготовки повстання¹¹. Успіх повстання граф Морський пов'язував і з особистим авторитетом осіб, які мусили його очолити. Цими ватажками мали стати уродженці Волині, Поділля й Наддніпрянщини, котрі, володіючи значними маєтками в цих землях, перебували водночас на службі в Наполеона і відзначалися своїми патріотичними переконаннями. Т. Морський навів перелік осіб, які повинні були відповідати за формування військових частин. Список очолив дивізійний генерал Кароль Князевич, а також бригадні генерали Станіслав Потоцький та Ізидор Красіцький¹². Органом тимчасового управління мала стати рада у складі комісара Генеральної конфедерації військового командування маршалків місцевої конфедерації, а функції тимчасової адміністрації мусили виконувати командири військових підрозділів¹³. Ця рада користувалася б надзвичайними повноваженнями щодо управління шляхами, митницями, складами, мала б право конфіскувати маєтки та застосовувати

⁹ “Il serait à désirer qu'on puisse y employer exclusivement des troupes françaises et polonaises; l'antipathie des Polonais contre des Allemands contrerait l'action de l'esprit public” (Ibidem. – F. 523).

¹⁰ “Il est essentiel de se ménager un appui formel et un concours implicite de la cour de Vienne par son gouvernement de Gallicie. Il est extrêmement nécessaire de combiner nos masses avec les opérations des armées” (Ibidem).

¹¹ “Une grande partie des habitants aisés de la Podolie et de la Volhynie se trouvent actuellement rassemblés en Gallicie et surtout à Léopol. Ce rassemblement présente une occasion propice d'agir sur eux” (Ibidem. – F. 525).

¹² Ibidem. – F. 529.

¹³ “Le commandant général des troupes cantonnées dans ces trois palatinats aura séance au conseil des maréchaux conjointement avec le commissaire impérial pour combiner tous les mouvements et faire marcher de front toutes les administrations” (Ibidem. – F. 530).

репресії щодо тих осіб, які спробували б ухилятися від “патріотичного обов’язку”¹⁴.

Граф Морський очікував відповіді на свій меморандум кілька тижнів. Про обставини розгляду його пропозицій французьким керівництвом дозволяє судити твердження, яке знаходимо у листі Т. Морського до Д. Прадта від 31 липня 1812 р.: “Відповідно до особливих інструкцій, що їх Його Світлість пан герцог Бассанський (Ю. Маре. – *B. A.*) вручив мені згідно з наказом імператора, я маю честь представити Вашій Світлості записку щодо завдань і об’єктів місії, яку мені було доручено”¹⁵. Як можна судити з цього уривку, пропозиції Морського було представлено самому Наполеонові, котрий після ознайомлення з ними доручив державному секретареві здійснити певні кроки щодо їх реалізації. Імператор виїхав з Вільна до діючої армії 16 липня, аудієнція Морського в Маре відбулася (згідно зі свідченням Прадта) у Вільні 20 липня. Інструкції було переказано Морському в усній формі, що свідчило про надзвичайну обережність французьких урядовців та їх небажання передчасно кинути на себе тінь підозри з боку Росії й Австрії участю в організації польського повстання. Саме тому Т. Морський не отримав жодного офіційного документа, в якому б говорилося, що він є представником імператора. На Волині, Поділлі й Наддніпрянській Україні він мусив представляти лишень Генеральну конфедерацію Польського королівства. Втім, навіть при настільки нечітких повноваженнях Морського бажання приєднатися до його місії висловив генерал С. Потоцький. Т. Морський писав, що мав з цього приводу розмову зі зверхником Потоцького братом імператора – Жеромом Бонапартом, котрий, “видається, не заперечував проти цього”¹⁶.

У Варшаві Т. Морський негайно звернувся по допомогу до Д. Прадта. Він вимагав, щоб французький посол від імені свого уряду домігся від посадовців Варшавського герцогства режиму найбільшого сприяння для його місії. Передусім, “потрібно, щоб якнайшвидше було надано двох кмітливих і надійних офіцерів, один з яких, котрого добре знають у Львові, зміг би після завтра виїхати до цієї столиці Галичини [...], другому ж офіцерові буденаказано негайно виїхати через Замостя до Рубешова, що на кордоні з Росією, і перебуватиме там, щоб відстежувати усі рухи ворога”¹⁷. Перший з цих офіцерів мав порозумітися з представ-

¹⁴ “Le commissaire ainsi que le conseil des maéchaux auraient une instruction particulière sur la manière de traiter les propriétaires qui absenteraient par malveillance ou bien qui malgré les proclamations s’obstineraient à favoriser les vues de l’ennemi” (Ibidem. – F. 531).

¹⁵ “En vertu des instructions particulières que Son Excellence Monseigneur le Duc de Bassano m’a remis par ordre de l’Empereur, j’ai l’honneur de présenter à Votre Excellence une note des articles et des objets relatifs à la mission dont je suis chargé” (Ibidem. – F. 544) [Copie de la note à S. E. M. l’ambassadeur de France à Varsovie, le 31 juillet 1812].

¹⁶ “Le général de brigade comte Stanislas Potocki informé de ma mission m’a demandé instamment d’y concourir; j’ai l’honneur d’en parler à Sa Majesté le Roi de Westphalie qui paraît ne pas s’y opposer” (Ibidem. – F. 543).

¹⁷ “Il me faut avoir le plutôt possible deux officiers très intelligents et très sûrs dont l’un, habitué et connu à Léopol sous des rapports favorables, puisse partir après demain pour cette capitale de la Gallicie; l’autre officier sera chargé de partir sur le champ par Zamosc vers Rubieszow et d’y rester pour éclairer tous les mouvements de l’ennemi” (Ibidem).

никами галицької шляхти, щоб за їхнім посередництвом нав'язати контакти з підданими Росії, які приїздили з Волині та Поділля. В їхньому середовищі він мав завербувати кількох емісарів, котрі, проїхавши Правобережжям, повинні були добратися до ставки французького імператора та доправити йому докладні розвідницькі дані стосовно ситуації в цих краях і рухів російських військ, другий – організувати розвідницьку мережу на Волині, щоб переказувати усю зібрану інформацію для потреб французької армії.

Решта вимог Т. Морського стосувалася співпраці з військовим міністром Варшавського герцогства, котрому пропонувалося надати у розпорядження комісара “по можливості якнайбільше число офіцерів усіх рангів і родів військ” (*le plus grand nombre possible des officiers de tout grade et de toutes armes*) метою організації корпусу який мав вступити на Волинь, причому всі ці військові мусили й надалі утримуватись коштом герцогства (*tous ces officiers et sous-officiers seront entièrement aux frais du Duché jusqu'à leur entrée en Wolhynie*) Від військового міністра також вимагалось передати під командування С. Потоцького та Т. Морського частину гарнізону фортеці Замостя, озброєння, амуніції, одностроїв, фуражу та зерна зі складів Варшавського герцогства у кількостях, достатніх для забезпечення шести тисяч осіб¹⁸.

Зіставлення цих вимог із пропозиціями, що їх було сформульовано Т. Морським у меморандумі від 22 червня, показує розбіжності, які існували між ними. Вочевидь, Маре вимагав від Морського організувати збір розвідницької інформації стосовно рухів російських військ у Волині та Поділлі та створити, при нагоді, загін для здійснення диверсії в цих провінціях. Ці завдання згадувались у меморандумі Т. Морського лише побіжно, адже вислання офіцера до Львова і встановлення ним контактів з мешканцями Волині та Поділля, які перебували в Галичині, мало на меті створення змовницької організації для підбурення повстання у володіннях Росії, а не збір інформації для потреб французького командування.

Прикметно, що вимоги Т. Морського були фактично проігноровані Д. Прадтом й військовим міністром Варшавського герцогства генералом Юзефом Вельгорським. Про це свідчать наступні факти. По-перше, граф Морський не отримав у своє розпорядження жодного кадрового офіцера, а відтак мусив доручити місію в Галичині трьом завербованим ним при нагоді у Варшаві приватним особам – графові Юзефові Севіцькому, Якубові Фредро та панові Дзершовському. Вони мусили виїхати до Львова і Тернополя, щоб там переконати вихідців з Волині та Поділля прибути в Замостя, де, за задумом Т. Морського, мав формуватися диверсійний корпус. Їм також було доручено завербувати кількох розвідників для виконання доручень Ю. Маре¹⁹. По-друге, граф Морський був змушений неза-

¹⁸ “Conformément aux ordres de l'Empereur déjà notifiés à V. E., le ministre de la guerre donnera ordre au gouverneur général de Zamosc de mettre en temps et lieu sous les ordres du général Potocki et à ma disposition toute la partie de sa garnison que je puis requérir sans nuire à la sûreté et au service de la place” (Ibidem. – F. 544).

¹⁹ “D'avertir les habitants de ces provinces, actuellement éfugiés en Gallicie; de s'entendre et de se rendre successivement à Zamosc où je devrais me trouver vers le 15 du mois courant; de

баром особисто звернутись до коменданта Замостя з проханням про допомогу, оскільки військовий міністр герцогства фактично відмовився розглядати можливість передання частини гарнізону цієї важливої прикордонної фортеці під командування комісара Конфедерації²⁰. Щодо Д. Прадта, то він лишень дозволив Морському пересилати деякі його листи до Вільна дипломатичною поштою²¹.

Найправдоподібнішим поясненням такої неуваги щодо місії Т. Морського з боку французького посла у Варшавському герцогстві може бути лишень відсутність у нього письмового наказу від державного секретаря стосовно сприяння цій місії. Натяки на це знаходимо у листі Морського до Прадта від 31 липня: звертаючись до французького посла, граф висловлював сподівання, що останнього вже було “поінформовано [його урядом] про волю Імператора стосовно призначення мене незабаром комісаром Конфедерації у південних провінціях”²². Не маючи офіційного підтвердження свого призначення, граф мусив дещо втамувати свої апетити щодо втручання у військові справи Варшавського герцогства. Чи не найкращим способом “зберегти обличчя” в цій незручній ситуації була для графа тимчасова “фізична недиспозиція”, яка (чи не знаменним є такий збіг) виникла у Морського на початку серпня. Саме раптовим нападом хвороби (*fièvre assez forte*) Т. Морський витлумачував Ю. Маре власну неспроможність виїхати до Замостя і приступити до виконання обов’язків спеціального комісара²³.

Говорячи про хворобу як головну причину своєї бездіяльності, Т. Морський водночас досить смиренно намагався нагадати Маре про невизначеність, а відтак – мізерність свого політичного становища. “Вибачте мені, мій пане, – писав він 15 серпня, – за те, що я ані переклав, ані зробив копії документів (які він надсилав у Вільно. – *B. A.*), але я захворів і у величезній роботі, якою я займаюся, мені допомагають лишень моя дружина та помічник-секретар”²⁴. Однак французький уряд не поспішав офіційно підтверджувати повноваження графа Морського. Тому 19 серпня останній наголошував у черговому листі до Маре: “Мое

choisir entre ces citoyens ceux qui ont plus de moyens de concourir à S. M. l'Empereur; il s'agit de l'expédition des émissaires d'un côté de Brody et de l'autre côté de Tarnopole qui traversent, en se partageant sans se connaître, le pays occupé par les troupes ennemies, les uns au travers des marais vers l'armée française commandée par le maréchal Davout, prince d'Eckmühl, et les autres prenant à l'ouest traversent la Volhynie pour me rejoindre à Zamosc” (Ibidem. – F. 553 [Extrait de l'instruction donnée à M. Dziarszkowski, comte Joseph Sevicki et Jacques Fredro, habitants de Léopole en date du 3 août 1812]).

²⁰ “J'écris au général gouverneur de Zamosc pour annoncer aussitôt le délai à mon départ de Varsovie” (Ibidem. – F. 555 [rapport du comte de Morski sous le numéro 5]).

²¹ “On m'annonce qu'un courrier part pour Wilna de M. l'ambassadeur; je veux en profiter pour présenter à V. E. le 1er cahier d'un travail” (Ibidem).

²² “Votre Excellence est déjà informée de la volonté de l'Empereur touchant ma prompte nomination en qualité de commissaire spéciale de la Confédération générale pour les provinces du midi” (Ibidem. – F. 544).

²³ Ibidem.

²⁴ “Pardonnez, Monsieur, si je n'ai pas traduit, ni copié les pièces, mais je suis malade et, dans l'immense travail qui m'occupe, je n'ai pourtant secours que ma femme et une espèce de secrétaire” (Ibidem. – F. 563 [rapport du comte de Morski sous le numéro 6]).

здоров'я майже відновилося і дозволяє мені вирушити до Замостя, до якого прибувають з Галичини мої подояни, у тому разі, якщо я отримаю офіцерів і підфіцерів, щонайменше двох секретарів і, особливо, – накази від Вашої Світлості, які я очікуватиму [у Варшаві] ще протягом кількох днів”²⁵. 23 серпня, в черговому рапорті на ім'я Маре, Морський чітковисловив свою психологічну непевність: “Не отримуючи жодного наказу від Вашої Світлості, я перебуваю у сильній тривозі”²⁶.

У другій половині серпня 1812 р., коли розпочався наступ 7-го корпусу армії Наполеона на Волинь, граф Морський мусив особливо гостро відчувати ефемерність свого становища без жодних чітковизначених повноважень. 19 серпня він написав стосовно призначення його комісаром Конфедерації командувачу польських частин, які брали участь у волинській кампанії, Гамількарові Косінському Втім, станом на 27 серпня Т. Морський не отримав відповіді від цього генерала і знову пожалівся Ю. Маре на брак легітимних підстав для своєї діяльності²⁷.

Г. Косінський відіслав свого листа Т. Морському 24 серпня, і граф отримав його лишень 29 серпня. Попри погані передчуття Морського Косінський звертався до графа як до “уповноваженого Генеральної конфедерації Польського королівства” (pełnomocnika Konfederacji generalnej krolewstwa Polskiego) та інформував його про ситуацію на фронті військових дій²⁸. Щоб закріпити це перше визнання його офіційного статусу, Т. Морський уклав і вислав 3 вересня Г. Косінському “Звернення до громадян Поділля, Волині й України”. У цьому зверненні він, повідомляючи про взяття Наполеоном Смоленська, закликав усіх патріотів до повстання проти Росії, щоб підтримати таким чином “великого Героя найяснішого протектора Польського королівства”²⁹. Тональність згаданого звернення істотно відрізнялася від значно поміркованішої тональності звернення, яке було видано Г. Косінським з нагоди його вступу 30 серпня до Володимира Волинського. Адекватно оцінюючи складну ситуацію на фронті і не заперечуючи можливості повернення росіян у окуповані військами Наполеона землі, Косінський не наважився закликати підданих Росії до формування збройних частин³⁰. На суперечність між двома згаданими прокламаціями вказував Прадт, котрий писав 8 ве-

²⁵ “Ma santé presque rétablie me permettrait de me mettre en route pour Zamosc où mes Podoliens se rassemblent de Gallicie, si j’aurais les officiers et sous-officiers, deux secrétaires au moins et surtout si je recevrait des ordres de V. E.; je les attendrait pendant quelques jours” (Ibidem. – F. 591 [rapport du comte de Morski sous le numéro 8]).

²⁶ “Ne recevant aucun ordre de V. E., je suis dans une grande inquiétude” (Ibidem. – F. 596 [rapport du comte de Morski sous le numéro 9]).

²⁷ “J’ai écrit au général Kosinski pour entrer en relation avec lui; il ne m’a pas répondu” (Ibidem. – F. 620 [rapport du comte de Morski sous le numéro 10]).

²⁸ Ibidem. – F. 639 [Amilkar Kosinski do hrabiego Morskiego, 24 sierpnia 1812].

²⁹ Ibidem. – F. 670–671 [Adresse aux citoyens de la Podolie, Wolhynie et Ukraine, le 3 septembre 1812].

³⁰ “L’organisation d’un corps armé en Wolhynie semble impossible que pour ne pas compromettre les habitants qui se trouvent déjà dans un état de détresse absolue” (AMAE, CP, Pologne. – Vol 331. – F. 692 [rapport du général Kosinski en date du 21 septembre 1812]).

ресня Маре, що “п. Морський заповзвся проникнути на Волинь”³¹. Від уваги іншого французького дипломата, резидента у Львові Жозеф-Вікторад’Обернона, не сховалося, що у своєму зверненні граф Морський намагався представити себе не лишень як комісара Генеральної конфедерації а насамперед як посланця самого імператора французів. Д’Обернон, “людина” Прадта, скептично відгукнувся щодо перспектив діяльності Морського на Волині, оскільки, на його погляд, останній, “здобувши слави легковажної та малоприємної людини, навряд чи зможе припасти до вподоби мешканцям цієї провінції”³².

Втім, сам Морський у листах до Маре, навпаки, підкреслював значущість своєї майбутньої місії. У рапорті від 14 вересня він писав, що “отримує протягом двох останніх днів численні звернення та петиції з боку громадян і генералів, які перебувають на окраїні Волині, що її зайнято нашими військами; усі домагаються моєї присутності в тутешньому краї; громадяни, які просять захистити їх від утисків з боку значної армії, що мусить утримуватись ресурсами цього невеликого краю; генерали, які хочуть, щоб я забезпечив кращий порядок і полегшив отримання всього необхідного для війська”. Далі Т. Морський наголошував, що призначення французької адміністрації для управління окупованим краєм видається неефективним, бо місцеві мешканці “спрагли” своєї державності, а відтак урядовим комісаром слід призначити поляка, який, втім, діятиме від імені французького імператора. Повноваження цього комісара мали б відповідати тим, які пропонувались Морським у меморандумі від 22 червня³³. Зрозуміло, що таким чином граф Морський пропонував власну кандидатуру на посаду імператорського намісника Волині. У середині вересня всі рапорти Т. Морського надсилалися спочатку Е. Бінйонові, а той особисто передавав їх Ю. Маре. Таким способом Бінйон отримав можливість в черговий раз протегувати Морському в котрому вбачав, на противагу Прадтові та д’Обернонові, свою людину.

Очікуючи у Варшаві свого офіційного призначення, граф Морський не гаяв часу. Він уклав кілька докладних меморандумів стосовно стану південно-західного краю Російської імперії загалом і кожної з його історичних провінцій зокрема (Волинь, Поділля, Україна як колишня східна країна Речі Посполитої). Опис цих земель Т. Морським не виходив за рамки традиційної для польської політичної думки манери розглядати Правобережжя Дніпра як частину польської історичної та культурної спадщини, царину, в якій, попри встановлення російської

³¹ “M. Morski se hasarde à pénétrer en Wolhynie” (Ibidem. – F. 602 [rapport de Monseigneur l’archevêque Pradt à S. E. Monsieur le duc de Bassano, le 8 septembre 1812]).

³² “M. Morski qui vient d’être destiné comme commissaire de la Confédération en Wolhynie ne pourrait pas être agréable aux habitants de cette province [...] comme un homme léger et peu admirable [...] Dans sa proclamation il s’annonce aussi comme envoyé par l’Empereur” (Ibidem. – F. 680 [rapport de M. d’Auberon en date du 19 septembre 1812]).

³³ “J’ai reçu consécutivement pendant ces deux derniers jours plusieurs messages et pétitions de la part des citoyens et des généraux qui sont sur la lisière de la Wolhynie occupée par nos armées; tous demandent ma présence dans ce pays là; les citoyens pour les défendre contre l’oppression d’une grande armée située dans un petit coin du pays; les généraux afin que leurs produire à un plus d’ordre et de faciliter tout ce dont ils ont besoin” (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 674 [rapport du comte de Morski sous le numéro 16]).

влади, неподільно домінувала польська шляхта. Водночас Морський вбачав найприкметнішу особливість “південних країв” колишньої Речі Посполитої порівняно з Варшавським герцогством і Литвою в економічному й особистому впливі великих землевласників (магнатів) на тутешнє населення, називаючи такий тип суспільних відносин “олігархічним”. Відтак усі його проекти щодо організації антиросійського повстання будувалися у розрахунок на залучення на бік Наполеона більшої частини магнатів і маєтної шляхти. Засилля російської адміністрації, її недовіра до польського дворянства були, на думку Т. Морського, сприятливими факторами для зростання симпатій останнього до Франції. Морський передбачав, що в результаті повстання вся повнота цивільної влади мусила зосередитися в руках магнатів, вони повинні були створити більшість (шість осіб з одинадцяти) у тимчасовому органі управління – Тимчасовій центральній раді (conseil central provisoire). Решту посад Т. Морський пропонував зарезервувати за військовим командувачем, яким граф знову пропонував призначити К. Князевича, трьох військовими комендантами (по одному на кожен провінцію) та комісаром імператора³⁴.

Докладні списки майбутніх посадовців граф Морський склав ще у середині серпня. До цих списків він включив князя Мошинського, графа Юзефа Левицького, князя Адама Жевуського, графа Юзефа Тарновського й інших впливових на Волині та Поділлі магнатів. До списків було долучено короткі характеристики щодо кар’єри та політичних симпатій кожної з перелічених осіб. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій Т. Морський пропонував обрати адміністративний центр Волинської губернії – Житомир³⁵.

Водночас Т. Морський уклав короткий перелік магнатів, які, як вважалося, були віддані Росії та налаштовані вороже щодо Франції. До цього списку потрапили князі Станіслав Жевуський та Казимир Любомирський, сенатори Ворцель та Грайневський. Морський пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії і розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо подавався список російсь-

³⁴ “Malheureusement c’est surtout sur ces grands propriétaires que l’administration doit agir parce qu’ils possèdent seuls le numéraire du pays et qu’ils ont accaparé toutes les productions [...] nous avons proposé et proposons toujours que tous se fasse au nom de l’Empereur, le nom seul capable d’abattre l’oligarchie à sa naissance; que le commissaire agissant au nom de ce grand monarque serait environnée d’un certain éclat” (Ibidem. – F. 688 [Clôture des renseignements sur l’organisation des provinces du midi]).

³⁵ “Zytomierz, capitale de la Wolhynie, devient nécessairement localisé le siège du gouvernement de toutes les 3 provinces du midi et le séjour du conseil centrale provisoire [...] Le général de division Kniaziewicz, commandant en chef dans les 3 provinces [...] Les gouverneurs particuliers des diverses provinces deviendraient naturellement membres de ce comité instituteur. Des six autres membres de ce conseil provisoire seront choisis deux dans chaque province. Je rassemble des notions positives sur les individus afin de présenter une liste biographique où sa Sa Majesté pourra puiser avec connaissance de cause” (Ibidem. – F. 561–562 [Tableau de l’état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine]) Див. список кандидатів біографічні нотатки щодо них: Ibidem. – F. 600–604 [Organisation de la commission du gouvernement provisoire dans les provinces de Wolhynie, Podolie et Ukraine; Notes biographiques suivant les numéros].

ких можновладців, котрим царський уряд пожалував землі, що їх було 1794 р. вилучено у польських повстанців. До цього переліку належали князі Кутузов, Безбородько, Лопухін та Голіцин, графи Пашков, Бутурліна, Салтиков, генерал Марков³⁶. Розлогі маєтності цих осіб розглядалися Морським як головна винагорода для магнатів, які б виступили на боці Наполеона. Крім того, граф пропонував створити фонд патріотичних пожертв, основні надходження до якого (1 мільйон польських флоринів) мали становити обов'язкові сплати власниками торговельних і промислових концесій, а також цінних паперів російського уряду³⁷.

Важливою передумовою для організації повстання граф Морський вважав владу шляхти над кріпаками. Т. Морський не говорив прямо про те, що закріпачене селянство належало здебільшого до іншого, ніж їхні пани, народу, однак відзначав, що “селяни цих провінцій належать до грецької релігії, уніатської чи православної Церков”³⁸. Саме з цих селян, які, за словами Морського, “колись брали участь у частих повстаннях малоросійських козаків і кримських татар”, магнати Поділля й Наддніпрянщини вербували свою особисту гвардію – так звані козацькі загони, що принагідно могли б стати резервом для французької армії. “Мені видається політично доречним, – писав граф, – скористатися цими місцевими особливостями, які дозволяють легше, ніж у випадку регулярної армії, створити резерв й економніше його озброїти та забезпечити”. Більше того, Т. Морський пропонував після встановлення у тутешніх краях влади Наполеона створити на основі селянства південних провінцій козацькі війська й “увіковічити їх [існування спеціальними] регламентами”. Цей крок дозволив би, на погляд графа, “помалу покращити все те, що хоче повністю знищити за допомогою численних заходів Росія”³⁹.

Для того, щоб повною мірою прихилити симпатії українських селян до справи Наполеона, Т. Морський пропонував знищити на Правобережжі знаряддя російської пропаганди, яким вважав Православну церкву. Він закликав до негайного вигнання “попів-фанатиків” і взяття під пильний нагляд духовенства Києва. “Цього можливо досягнути лишень тоді, – писав він, – коли до Польщі буденазавжди приєднано місто та фортецю Київ і засновано тут верховний синод, який, будучи створений з вибраних осіб, користуватиметься значними пільгами,

³⁶ Див. ці списки: *Ibidem.* – F. 608–609 [Particuliers Polonais riches d'un dévouement connu de tout temps et constamment soutien à la cour de Russie; Particuliers Russes qui ont obtenus des terres dans ces trois provinces].

³⁷ “Des concessions du gouvernement russe aux dépends des citoyens persécutés devraient d'autant plus être portés à faire des sacrifices sous le nom des dons volontaires ou l'emprunts forcés que ces sacrifices ne seraient au fond qu'une légère restitution” (*Ibidem.* – F. 559).

³⁸ “Les paysans de ces provinces sont tous de la religion grecque unie ou non unie” (*Ibidem.* – F. 685).

³⁹ “Il me paraît très politique de suivre ces dispositions locales [...] qu'elles permettent plus de faciliter à lever des réserves et plus d'économiser à les équiper. Il serait même peut-être utile de perpétuer à jamais ces dispositions par des règlements qui amélioreront peu à peu tous ceux que la Russie veut à enlevée en foule à plusieurs reprises” (*Ibidem.* – F. 583).

і влади якого стане сенатором Польського сейму й часто перебуватиме у Варшаві”⁴⁰.

Щодо Волині, то в цій провінції Т. Морський радив провести рекрутський набір з розрахунку одна особа на шістдесят чоловічих душ й один кінь і два воли на сто чоловічих душ. Внаслідок проведення цих мобілізаційних заходів у трьох провінціях було б створено військо числом у сорок тисяч осіб⁴¹.

Пропозиції Т. Морського безумовно мусили зацікавити французьке командування, котре вже в серпні почало гостро відчувати брак резервів і особливо легкої кінноти, яку можна було протиставити дошкульним рейдам донських козаків. Належним чином мусила бути оцінена й та частина пропозицій графа, яка стосувалася створення запасів харчів, коней і худоби для потреб війська, адже, за свідченнями учасників походу внаслідок браку поживи та фуражу в серпні зростає смертність особового складу та розпочався падіж коней⁴². Меморандуми ж графа Морського “спокुшали” французьких урядовців тим, що “землі Поділля та Наддніпрянської України належать до числа найродючіших у світі”, “врожаї є надзвичайно багатими”, а тутешні коні та велика рогата худоба – “найкращими в Європі”⁴³.

Зміст меморандумів Т. Морського переконував його високих покровителів у добрій поінформованості графа, його компетентності та зв'язках з місцевою знаттю. Тож не дивно, що, на пропозицію Маре, Морського було наразі призначено “імперським комісаром-організатором у провінціях Поділля, Волинь та Україна”. Цьому призначенню передувала певна аналітична робота, яку було здійснено в канцелярії французького державного секретаря. Її підсумком стала “Інструкція для імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна” (далі посилання на цей документ подаються за опублікованим у Додатку текстом).

Те, що більшість положень “Інструкції” тою чи іншою мірою відображала зміст пропозицій, викладених Т. Морським у меморандумі від 22 червня та наступних меморандумах стосовно організації тимчасового управління Волиню, Поділлям і Наддніпрянською Україною, вже саме по собі було доказом довіри з боку французького уряду до особи комісара та його бачення ситуації у згаданих

⁴⁰ “Le fanatisme, l’abrutissement et la férocité de ces peuples les rendent très disposés à des révoltes sanglantes; il suffisait que leurs popes les y excitent [...] C’est principalement en Ukraine que ce danger est très éminent vue l’influence du clergé de Kijow [...] L’on ne peut y éussir qu’en joignant à jamais la ville et la forteresse de Kijow à la Pologne et en rétablissant avec de grands avantages personnelles un synode suprême composé de personnes choisies dont l’archimandrit devenu sénateur siégerait souvent à Varsovie” (Ibidem. – F. 689).

⁴¹ “En faisant livrer un conscrit sur soixante d’âmes males, on aura 9 à 10 mille soldats [...] En faisant livrer sur chaque centaine d’âmes males, on aura un cheval tout équipé et deux bœufs (Ibidem. – F. 558). La formation d’une armée nouvelle de 35 à 40 mille hommes devient l’objet de ses soins” (Ibidem. – F. 561).

⁴² Манфред А. 3. Наполеон Бонапарт. – 5-е изд. – Сухуми 1989. – С. 596.

⁴³ “Le terrain de la Podolie et de l’Ukraine est peutêtre un des plus fertiles du monde entier; [...] Les pâturages de Podolie et d’Ukraine sont d’une très grande richesse [...]; les chevaux et le bétail y avait prospérés à l’envie” (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 585 [Gouvernement de Podolie]).

провінціях. До таких положень належали передусім ті, що стосувалися створення Тимчасової вищої ради, обрання місця її осідку, призначення на вищі адміністративні та військові посади поляків, у тому числі – дивізійного генерала К. Князевича на посаду головнокомандувача імператорськими військами у трьох провінціях, доручення комісарові скласти та подати імператорові для затвердження списки посадовців цивільної адміністрації краю, обіцянка французького уряду здійснити кроки щодо забезпечення підтримки діяльності комісара з боку австрійського уряду та губернаторств Галичини, надання у розпорядження комісара штату військових порученців, агентів розвідки та секретарів, доручення комісарові сформувати в Галичині з-поміж підданих Росії загін для вторгнення на Волинь і Поділля, а також завербувати агентів для збору розвідницької інформації в цих провінціях. Навіть те, що посада Морського окреслювалася, згідно з його пропозиціями щодо збільшення авторитету комісара в очах суспільності Волині, Поділля й України, як “імперський комісар-організатор”, а не як це планувалося попередньо – комісар Генеральної конфедерації Польського королівства, засвідчувало значний ступінь довіри з боку французького уряду. Така інституція високопосадовця вказувала на те, що він є намісником Наполеона, а тутешній край переходив під безпосереднє покровительство французького імператора, котрий, згідно з положеннями “Інструкції”, був безпосереднім зверхником Тимчасової вищої ради й усієї адміністрації. Ці положення вказують на те, що французькі урядовці уникали негайного відновлення Польщі в межах від Одера до Дніпра. Доказом на користь цього припущення стало створення французами окремої від Варшавського герцогства державної адміністрації в окупованій ними Литві. Щодо південно-західного краю Російської імперії, Т. Морському також наказувалося встановити у доручених його опіці провінціях “одноманітний та наближений за формою і метою до Литви адміністративний устрій”.

Попри довіру, яку було виявлено Т. Морському Наполеон і Маре воліли керуватися принципом “довіряй, але перевіряй”. Про це говорить обов’язок комісара-організатора не лише звітувати у всіх своїх діях імператорові, подавати на затвердження останнього всі призначення вищої адміністрації, а й доводити до відома Наполеона всі видані комісаром і головнокомандувачем звернення до населення, щоб вони жодною мірою не відступали від духу інструкцій французького уряду. За діяльністю комісара-організатора мусили наглядати інші посадові особи. До рекомендованого самим Морським генерала Князевича Наполеон додав жодного разу не згаданого графом князя Євстахія Сангушка, наголосивши при цьому, що без згоди цих двох осіб будь-які рішення комісара щодо конфіскації маєтків, рекрутських наборів, контрибуцій не матимуть сили. Князь Сангушко був, без сумніву “людиною” самого Наполеона: у вересні 1812 р., в період опрацювання положень “Інструкції”, цьому бригадному генералові Варшавського герцогства без жодних вагомих заслуг було надано звання офіцера французького Почесного легіону. Своїм наказом Наполеон доручив йому очолити спеціальну комісію, яка мала організувати забезпечення французької армії харчами та засобами пересування. Одним із напрямків діяльності цього органу визначалися Волинь і

підавстрійська Галичина⁴⁴. Здійснюючи призначення Сангушка, імператор вочевидь сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові та особистим зв'язкам, зібрати достатньо велику кількість коней, худоби та зерна на Волині та суміжних з нею провінціях.

Таким чином, “Інструкція” встановлювала свого роду військово-цивільний триумвірат для управління краєм, завоювання якого, якщо судити зі змісту цього документа, вважалося французьким урядом питанням найближчої перспективи. У цьому “правлінні трьох мужів” комісарові-організаторові призначалася чи не найбільш декоративна роль. Про це свідчать вимоги щодо нього призначати посадовців тимчасової цивільної адміністрації лишень у порозумінні з генералами, а також спільно, за підписом усіх трьох урядовців, редагувати звернення до населення, хоч публікуватись останні мали від імені одного комісара-організатора. Водночас Т. Морський був позбавлений будь-якого контролю над способом утримання і використання певних стратегічних об'єктів, передусім складів, які мало контролювати військо. До того ж він мусив невідступно перебувати при ставці головнокомандувача “узгоджуючись до дії зі станом військових операцій”. Інструкцією не передбачалося жодного втручання комісара-організатора у діяльність військової комісії органу, який під наглядом генерала Князевича повинен був здійснювати рекрутський набір. Натомість князь Сангушко мав, вочевидь, забезпечити “якомога швидше спрямування товарів, що їх виробляють у краї (таких як збіжжя, горілка, коні), для потреб військ Його Величності у місця, що їх буде визначено [французьким командуванням]”. Обов'язки комісара-організатора щодо забезпечення армії всім необхідним окреслювалися як такі, що “повинні крокувати в ногу” з зусиллями військового командування. Т. Морський мав відповідати за стан шляхів та організувати обози для перевезення товарів, однак їхні маршрути й охорона залишалися в компетенції генералів Князевича та Сангушка. Французький уряд також прагнув отримати точну інформацію про ресурси трьох провінцій, які віддавалися під оруду графа Морського, тому наказував останньому якомога швидше укласти їх докладний статистичний опис. Велику, значно вагомішу, ніж у пропозиціях Морського, увагу було приділено в “Інструкції” створенню комітету зі збору інформації про становище російської армії в суміжних губерніях. Ці положення “Інструкції” чи не найчіткіше виявляють характер інтересу французьких урядовців до Волині, Поділля та Наддніпрянщини. Ці землі вабили Наполеона передусім своїми природними ресурсами, які можна було негайно використати у війні супроти Росії, а також розглядалися ним як плацдарм для наступної експансії вглиб цієї імперії.

Спірним залишається лише питання про точну дату затвердження “Інструкції” французьким імператором. У паперах державного секретаря, що зберігаються у Національному архіві Франції, знаходиться копія цього документа, яку не підписано і не датовано. Оригінал “Інструкції”, який мав отримати Т. Морський, очевидно, не зберігся. У тексті “Інструкції” згадано про завдання імперського комісара “створити сховища зброї, сідел й іншого військового спорядження” у

⁴⁴ En marge de la correspondance de Napoléon Ier. Pièces inédites concernant la Pologne / Publication par A. M. Skalkowski. – Varsovie, 1911. – P. 62–63.

Замості, Холмі та Володимирі. Останнє з цих міст, яке було повітовим центром Волинської губернії, війська Наполеона зайняли 30 серпня. Звістка про це могла досягнути Маре не раніше 5 вересня, тож текст “Інструкції” було складено не раніше цієї дати. Переслання “Інструкції” для підпису Наполеонові зайняло теж не менше 5 днів. Тож найправдоподібніше, що ознайомитись із складеною в канцелярії державного секретаря “Інструкцією” імператор зміг не раніше 14 вересня, дня вступу його армії до Москви. Саме в Москві, в період відносного затишшя військових дій, Наполеон отримав більше часу для “паперової” роботи. Зворотний шлях “Інструкції” з Москви до Вільна і переслання її графові Морському з Вільна до Варшави зайняли теж не менше тижня. Тож не дивно, що 20 вересня у черговому рапорті на ім’я Маре Т. Морський писав, що все ще очікує інструкцій⁴⁵. Через місяць, у рапорті від 24 жовтня, граф згадував про якісь докладні завдання, що були отримані ним від Маре за посередництвом Муньє⁴⁶ – довіреної особи державного секретаря. Тож логічно припустити, що “Інструкцію” було підписано Наполеоном у 20-х числах вересня. Практично одночасно, 22 вересня, розпочався контрнаступ російської армії на Волині, який закінчився 30 вересня цілковитим відступом військ Наполеона з території цієї губернії. Ця об’єктивна обставина перешкодила від’їздові Т. Морського на Волинь. У вже згаданому листі від 24 жовтня граф Морський посилався на “поворот у ситуації”, який продовжив його перебування у Варшаві⁴⁷.

Таким чином, практично того самого дня, коли Т. Морський врешті-решт домігся омріяної ним посади “імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна”, іронія долі унеможливила виконання дорученої йому місії. Після відступу Наполеона з Росії постать графа Тадеуша Морського, кавалера орденів Білого Орла та св. Станіслава, зникає з політичної сцени.

ДОКУМЕНТ

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ ГРАФА ТАДЕУША МОРСЬКОГО, ІМПЕРСЬКОГО КОМІСАРА-ОРГАНІЗАТОРА У ПРОВІНЦІЯХ ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНЬ ТА УКРАЇНА

Ces trois gouvernements de Volhynie, Podolie et Ukraine, devant formé dans leur réunion la troisième section de l’administration provisoire du Royaume de Pologne. S. M. l’Empereur a nommé M. le comte Morski son commissaire organisateur pour ces provinces, persuadé qu’honoré de sa confiance il employera tout son zèle et toute sa activité à remplir avec succès une mission aussi honorable et d’autant plus délicate qu’éloigné de la fréquence des ordres immédiats de S. M., mais informé du système suivi dans l’établissement des administrations de la Lituanie, il faut qu’il y suppléera par sa prudence et son patriotisme et rendra le gouvernement de ces provinces uniforme et pour la forme et pour l’objet à celui de Lituanie.

⁴⁵ “Lorsque j’aurais reçu l’ordre de partir [...]” (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 700 [rapport du comte de Morski sous le numéro 18]).

⁴⁶ “M. Mousnier m’ayant intimé l’ordre de V. E. de lui présenter une petite note des avances que j’ai fait pour les divers objets de service dont je suis chargé” (Ibidem. – F. 718 [Rapport du comte de Morski sous le numéro 30]).

⁴⁷ “J’informe en attendant M. de Bignon de la tournure que les choses prennent ici” (Ibidem).

§ 1. *Objets de la mission.* Les objets auxquels il doit tendre principalement sont:

1. L'établissement d'un ordre conservateur dans ces provinces à mesure qu'elles seront occupées par les armées de S. M.

2. L'établissement d'un conseil provisoire suprême dépendant immédiatement des ordres de S. M.

3. L'établissement des administrations des départements et celui des districts dont chacune sera composée de trois membres.

4. L'établissement d'une commission militaire pour la formation des nouveaux corps à lever dans ces provinces, laquelle sera composée de neuf membres, trois de chaque province.

5. L'établissement d'un comité de subsistances pour les armées de S. M. composé de la même manière. Toutes les administrations secondaires et ces comités dépendront immédiatement du conseil suprême auquel le commissaire impérial ne présidera que jusqu'au complètement de son organisation et de son mise en activité.

6. L'expédition aussi prompte que possible des productions du pays comme bleds, eaux de vie, chevaux et bétails pour les armées de S. M. aux points où on aura besoin et qui seront désignées.

7. Le choix d'une ville centrale pour le séjour du conseil provisoire suprême et l'organisation de tous des établissements nécessaires.

8. L'organisation et l'envoi d'un état statistique de ces provinces comme elles se trouvent actuellement aussi que de ses communications. L'état des terres royales aussi que de celles appartenants aux sujets russes ou à ses partisans déclarés doit accompagner ce rapport.

9. En un mot la mission du commissaire organisateur est de s'assurer au plus tôt de tous les avantages que la service et les armées de S. M. peuvent atteindre de ces provinces, de les organiser de manière à satisfaire les vues de tous les citoyens et surtout celles des citoyens installés, et d'être un puissant intermédiaire entre les autorités civiles et militaires, de manière à les faire concevoir prêter au bien public et au service de S. M.

§ 2. *Moyens.* Afin de faciliter le succès de ces soins essentiels MM. les généraux Kniaziewicz et Eustache prince Sanguszko nommés par S. M. pour commander dans ces provinces, pour y diriger la formation des nouveaux corps et les commander en son temps, auront ordre de s'unir au commissaire impérial et de former avec lui un conseil provisoire qui déterminera toutes les démarches primitives jusqu'à l'établissement et l'organisation des administrations. C'est conjointement avec eux que le commissaire impérial formera les listes des sujets à placer soit dans le conseil suprême, soit dans les administrations secondaires, soit dans la formation des nouveaux corps militaires. Ces sujets doivent être choisis par préférence dans les différentes provinces auxquelles ils doivent appartenir et pouvant gérer leurs emplois suivant l'urgence des cas, même avant l'arrivée de la nomination de S. M., mais sans titre réjoissant de toutes leurs prérogatives que quand un décret de S. M. aura confirmé leur nomination. Ces mêmes MM. les généraux présenteront immédiatement une liste d'autres généraux et officiers polonais que leurs relations personnelles rendent influents dans ces provinces et propres à être associés à leurs travaux.

Les commandants en chefs des armées de S. M. aussi que les commandants particuliers des troupes agissantes pour conquérir, occuper et couvrir ces provinces, auront ordre de communiquer avec le commissaire impérial afin qu'il puisse régler ses opérations sur l'état de la guerre. Ils auront également ordre de détacher et de mettre une escorte convenable aux circonstances ainsi qu'à l'efficacité et à la dignité des soins dont il est chargé.

L'ambassadeur de S. M. I. à la cour de Vienne sera chargé d'obtenir de cette cour des recommandations pressantes au commandant général de l'armée autrichienne ainsi qu'au gouvernement de Léopol en faveur du commissaire impérial et des généraux et des officiers

qui lui sont adjoints pour pouvoir faire passer par là leurs communications si la nécessité l'exige et y former des contacts pour l'équipement des nouvelles troupes. Mais il est ordonné au commissaire impérial aussi qu'à tous ceux qui lui sont adjoints sous leur responsabilité personnelle de se conduire de manière à ne donner aucune sorte d'inquiétude au gouvernement autrichien et de se concilier sa confiance par la conduite la plus prudente et la plus réservée.

Comme il serait impossible au commissaire impérial d'agir par lui-même et directement dans ces provinces aussi vastes, occupées ou menacées par l'ennemi, sans point central établi de longue main et où les éléments d'organisation commune ne sont pas encore établis, sans avoir des personnes propres à rassembler les citoyens, à leur porter expliquer et faire exécuter les ordres de S. M., à travailler sur divers points de manière à faire coïncider les résultats de leurs soins avec les opérations du commissaire et des généraux, le commissaire impérial aura à sa disposition dix officiers de son choix jusqu'à ce que l'organisation du pays et la formation d'une armée nouvelle dans ces provinces ne fournisse les moyens de les récompenser en les y plaçant avec avantage. Ces officiers auront ordre de se rendre incessamment partie à Varsovie, partie au rendez-vous commun près de l'armée agissante dans ces provinces, suivant les instructions que leur donnera le commissaire impérial.

Il aura également à sa disposition dix sous-officiers de différentes avances demandés et nommés par MM. les généraux Kniaziewicz et prince Eustache Sanguszko pour servir de courriers ou de commandants provisoires de petites places non occupées par l'armée agissante. Les officiers se porteront également à leurs postes suivant les réquisitions du commissaire impérial.

Comme le rassemblement et l'expédition de chevaux, boeufs et subsistances pour les armées de S. M. est un des objets les plus urgents de la mission du commissaire impérial, on donnera ordre à un commissaire ordonnateur et à trois commissaires de guerre de le joindre au plutôt pour s'en occuper. La liste de ces personnes dont un servira de secrétaire général au commissaire impérial sera présentée par lui à la nomination de S. M. Il sera formé des dépôts d'armes, salles et autres équipements à Zamosc, Chelm et à Wlodzimierz pour être portés de là aux lieux de la formation des troupes nouvelles.

§ 3. *Ordre et marche des opérations.* M. le commissaire impérial aura soin dès son arrivée à Varsovie d'expédier un de ses officiers à Léopol pour y porter ainsi qu'aux autres villes de la Gallicie, où les citoyens de la Volhynie et de la Podolie sont rassemblés, tous les actes, proclamations et ordres publiés par S. M. relativement aux affaires de la Pologne, aussi que par la Confédération générale formée à Varsovie. Il aura soin que ces papiers portés à la connaissance des propriétaires de ces provinces ne feroient en Gallicie aucune sensation capable d'inquiéter le gouvernement autrichien. Il invitera les citoyens à se rendre incessamment sur le point de ces provinces qui sera le premier délivré pour y procéder méthodiquement à l'organisation du pays. Il regardera lui-même ainsi que MM. les généraux ci-dessus nommés afin de travailler au plutôt et de concert à l'objet de la mission.

De ce premier point le commissaire avancera progressivement ses opérations par les mêmes moyens jusqu'à ce qu'un département entier occupé par les armées de S. M. lui permettra de travailler à la formation partielle du conseil provisoire suprême et de rassembler les citoyens pour les faire accéder solennellement à la Confédération générale.

Ces soins d'ordre administratif doivent marcher de front avec ceux relatifs à l'approvisionnement des armées de S. M. En conséquence M. le commissaire profitera de tous les magasins russes saisis, de toutes les offres patriotiques des citoyens et de toutes les ressources que les circonstances lui présenteront pour organiser des convois considérables et du corps destinés à les escorter jusqu'aux lieux où la volonté de S. M. déterminera leur destination.

Il sera donné ordre à tous les corps d'armées de S. M. de respecter les passeports du commissaire impérial et les faciliter des routes données par MM. les généraux et de ne point intercepter ces convois.

Le commissaire dès son entrée dans le pays fera un rapport exact à S. M. de l'état où il l'aura trouvé et demandera ses ordres pour toutes les nominations et établissements définitifs. Au cas cependant que privé de ces ordres, l'urgence des circonstances le force à agir, toutes ses résolutions doivent être portées de concert avec MM. les généraux ci-dessus nommés et signées par eux et acquerront par là provisoirement leur valeur.

M. le commissaire se rendra au quartier général du corps d'armée agissant dans ces provinces pour combiner ses opérations avec celles de l'armée. Le commandant en chef aura ordre d'en diriger la marche avec lui.

Le commissaire impérial sera autorisé à faire dans ces provinces les proclamations tendantes à lever l'esprit public et à réunir les citoyens. Il lui est prescrit de rester toujours strictement dans le sens des proclamations déjà publiées soit à Varsovie, soit en Lituanie. La minute de ces proclamations restante au protocole sera approuvée et signée par MM. les généraux, mais l'exemplaire publié portera la signature seule du commissaire impérial.

En établissant les communications, les postes, les douanes, les maires et les commandants de places, le commissaire aura soin de porter leurs instructions à favoriser efficacement une surveillance active dans le pays et aux frontières. Il est également chargé de présenter un plan pour l'établissement d'un comité chargé particulièrement de cette surveillance si nécessaire dans ces contrées éloignées et qui puisse par la suite former une branche du comité principal à établir près du ministère des relations extérieures.

Le commissaire impérial établira un mode de comptabilité exacte et pressante pour tous les employés tenants les fonds ou effets publics procurants des offres patriotiques, des réquisitions ou séquestrations. Il aura soin d'en faire un rapport exact lui-même jusqu'à moment où toutes les administrations seront en plain vigueur. Il n'est autorisé à frapper des réquisitions que conjointement avec MM. les généraux Kniaziewicz et Sanguszko ou bien d'après des ordres positifs de S. M. ou du commandant en chef du corps d'armée agissant dans ces provinces.

Il sera formé d'après les ordres de S. M. une caisse pour la solde et les voyages des officiers pour les frais primitifs de surveillance ainsi que toutes les autres dépenses extraordinaires. Le commissaire tâchera d'alimenter cette caisse dès son entrée en Volhynie par des dons volontaires.

Le commissaire impérial surveillera la gestion des magasins pris sur l'ennemi et aura le droit d'en demander compte aux militaires qui les premiers seront dans le cas de les couvrir. Le corps d'armée agissant dans ces provinces aura ordre de se conformer à ce règlement.

Il cherchera aussi à donner des notions certaines sur la navigation de la petite rivière de Slucz à travers des marais de Pinsk jusqu'à Prypiec pour s'assurer s'il n'y aurait pas moyen de faire passer de riches transports par ce moyen jusqu'au delà des marais, d'où ces denrées pourraient remonter le canal Oginski vers le Niemen ou bien être charriés jusqu'à la Berezina.

Tous ces rapports seront envoyés par le commissaire impérial au quartier général de S. M. par les chemins les plus courts et les communications les plus promptes, mais crainte de les perdre il en enverra les duplicates à l'adresse de S. E. M. de l'ambassadeur de France à Varsovie et recevra les ordres de S. M. de la même manière.

Le ministère des relations extérieures fournira les moyens de correspondance pour les affaires destinées à échapper à la vigilance des ennemis.

Archives Nationales, série "AF IV". – Vol. 1650. – Fol. 702–709 [Instruction pour M. le comte Thadé Morski, commissaire impérial organisateur pour les provinces de Podolie, Volhynie et Ukraine (копія)].

ПЕРЕКЛАД

Ці три губернії, Волинь, Поділля й Україна, становили у своїй сукупності [згідно з конституцією Речі Посполитої 1791 р.] третій відділ тимчасового управління Польського королівства. Його Величність імператор призначив графа Тадеуша Морського власним комісаром-організатором цих провінцій, керуючись при цьому переконанням, що той, будучи відзначений його високою довірою, з усім запалом і можливими силами досягне успіху у виконанні такої почесної, якщо не сказати – делікатної, місії, адже, позбавлений можливості регулярно отримувати безпосередні накази імператора, однак поінформований [належним чином] стосовно принципів системи управління, що її впроваджено в Литві, він, керуючись власними мудрістю та патріотизмом, розбудує в цих провінціях одноманітний і наближений за формою та метою до Литви адміністративний устрій.

§ 1. Завдання його місії. Завдання, до виконання яких слід прагнути комісарові, є наступними:

1. Створення системи забезпечення порядку в цих провінціях, в міру того як вони переходитимуть під контроль військ Його Величності.

2. Створення Тимчасової вищої ради, яка безпосередньо підпорядковуватиметься наказам Його Величності.

3. Створення окружних і повітових управ, кожна з яких складатиметься з трьох членів.

4. Створення військової комісії у складі трьох осіб, по троє від кожної провінції, з метою проведення рекрутського набору військ.

5. Створення комітету забезпечення військ Його Величності, що його буде організовано тим же способом. Усі управи та комітети середньої ланки безпосередньо підпорядковуватимуться Вищій раді, керівництво якою лише до моменту її створення і вступу в дію належатиме імперському комісарові.

6. Якомога швидше спрямування товарів, що їх виробляють у краї (таких як збіжжя, горілка, коні), для потреб військ Його Величності в місця, що їх буде визначено [французьким командуванням].

7. Обрання головного міста для перебування Тимчасової вищої ради й організації всіх необхідних установ.

8. Укладення статистичного опису сучасного стану цих провінцій, а також тутешніх шляхів сполучень, з метою ознайомлення з ним імператора. Цей звіт має містити інформацію про державні землі та володіння росіян й їхніх явних прихильників.

9. Одним словом, під час своєї місії комісар-організатор мусить якнайкраще скористатися всіма перевагами, на які можуть сподіватися в цих провінціях війська Його Величності, організовуючи [ці провінції] в спосіб, який задовольнив би очікування всіх громадян і, особливо, тих маєтних; відтак комісар мусить стати впливовим посередником між цивільними та військовими органами влади, щоб об'єднати тутешніх мешканців для служби Його Величності та публічній справі.

§ 2. Засоби. Для того, щоб полегшити успіх цих важливих зусиль, панове генерали Князевич та Євстахій князь Сангушко, котрим Його Величність наказав виїхати в ці провінції з метою очолити створення нових військ і прийняти командування над ними, отримають наказ приєднатися до імперського комісара, щоб утворити разом з ним Тимчасову раду, яка визначатиме всі перші кроки до [часу] заснування й організації органів управління. Спільно з ними імперський комісар складе перелік осіб, яким буде доручено працювати в Тимчасовій раді, в управах середньої ланки, у створенні нових військових

частин. Цих осіб слід призначати насамперед із населення тих провінцій, у яких вони працюватимуть, щоб у разі пильної потреби вони змогли приступити до виконання відповідних їхнім посадам функцій навіть до отримання наказів Його Величності щодо їхнього призначення, однак без відповідного звання, яке може бути надане лишень декретом Його Величності. Саме ці панове генерали негайно представляють [імператорові] список інших польських генералів та офіцерів, особисті зв'язки котрих роблять їх впливовими в цих провінціях і спроможними приступити до виконання доручених їм завдань.

Головнокомандувачів військ Його Величності, а також інші командири військ, які діють з метою завоювати, зайняти та захистити ці провінції, отримають наказ підтримувати зв'язок з імперським комісаром, щоб він міг узгодити свої дії зі станом військових операцій. Вони також отримають наказ визначити та надіслати [комісарові] супровід, який був би відповідний обставинам й дієвому та гідному виконанню дорученої йому місії.

Послові Його імператорської Величності при віденському дворі буде доручено отримати від цього двору рекомендації, які б спонукали головнокомандувача австрійської армії та Львівське губернаторство сприяти імперському комісарові, а також генералам і офіцерам, які перебувають при його особі, щоб останні налагодили сполучення [зі своїми французькими зверхниками] через ці терени й, якщо цього вимагатиме потреба, змогли нав'язати тут контакти для спорядження нових військових частин. Водночас імперському комісарові та усьому його почтові наказано поводитись, під їхню особисту відповідальність, таким чином, щоб жодною мірою не потурбувати австрійський уряд і забезпечити собі його довіру якомога мудрішою й обережнішою поведінкою.

У разі ж якщо імперський комісар не зможе діяти особисто і прямо в провінціях, які є досить розлогими, [і до того ж] окупованими чи такими, що перебувають під загрозою з боку ворога, або ж ще не буде засновано центрального осередку управління та створено основ нової організації, а при його особі забракне людей, спроможних згуртувати мешканців, витлумачити їм сутність наказів Його Величності та спонукати до виконання останніх, а також діяти в різних напрямках, щоб допровадити до спільного знаменника результати своїх зусиль з діяльністю комісара та генералів, – імперський комісар отримає у своє розпорядження десять офіцерів, яких він вибере сам, щоб вони слугували йому до того моменту поки [адміністративна] організація краю та створення нової армії не нададуть засобів, які б уможливили вищезазначену діяльність [комісара]. Ці офіцери одержать наказ негайно спрямуватися частиною до Варшави, частиною до визначеного спільного місця перебування при армії, яка вестиме дії в цих провінціях, виконуючи при цьому вказівки імперського комісара.

Під його рукою також перебуватимуть десять підофіцерів, яких буде вибрано і призначено [для цієї місії] панами генералами Князевичем та князем Євстахієм Сангушком з-поміж різних передових частин, які мають слугувати як кур'єри чи тимчасові коменданти маленьких фортець, де неможливо буде залишити гарнізони діючої армії. Підофіцери також попрямують до їхнього місця призначення, щоб [там] виконувати вказівки імперського комісара.

Оскільки збір і відправлення коней, товару та продовольства для армії Його Величності є одним з найнагальніших на часі завдань місії імперського комісара, буде видано наказ, щоб з метою виконання згаданого завдання до імперського комісара якомога швидше долучилися комісар-інтендант та три військові комісари-інтенданти. Список цих осіб, одна з яких виконуватиме обов'язки головного секретаря при імперському

комісарові, буде представлено останнім на затвердження Його Величності. У Замості, Холмі та Володимирі буде створено сховища зброї, сідел й іншого військового спорядження, щоб вони могли бути перевезені звідси до місць формування нових військ.

§ 3. *Порядок і хід операцій.* Прибувши до Варшави, пан імперський комісар повинен негайно вислати одного з своїх офіцерів до Львова, щоб доставити туди, як і в інші міста Галичини, в яких зібралися мешканці Волині та Поділля, всі законодавчі акти, прокламації та накази, які було видано Його Величністю щодо справ Польщі, так само як і ті акти, що їх було видано Генеральною конфедерацією, яку створено у Варшаві. Він старатиметься, щоб ці документи було доведено до відома землевласників цих провінцій, не створюючи [при цьому] в Галичині жодної сенсації, яка була б спроможною викликати стурбованість в австрійського уряду. Він запросить мешканців невідкладно спрямуватися до першого ж визволеного [населеного] пункту цих провінцій, щоб методично приступити тут до організації нового управління краєм. Він особисто, так само як і призначені панове генерали, наглядатиме, щоб таким способом якнайшвидше та спільними зусиллями досягалася мета його місії.

З цього першого [населеного] пункту комісар поступово поширюватиме свою діяльність тими ж способами до моменту, коли військами Його Величності буде повністю зайнято один повіт, що надасть йому можливість приступити до часткового створення Тимчасової вищої ради та згуртування мешканців для урочистого їх приєднання [до складу] Генеральної конфедерації

Ці турботи адміністративного порядку повинні крокувати в ногу з заходами стосовно забезпечення харчами армії Його Величності. У результаті [наступу] пан комісар зможе скористатися всіма захопленими російськими складами, патріотичними жертвами мешканців і ресурсами, що їх зроблять доступними обставини, для того, щоб організувати значні обози та частини, які їх супроводжуватимуть до місць, визначених Його Величністю.

Усім частинам армії Його Величності буде наказано визнавати супровідні документи, які видаватиме імперський комісар цим обозам, не затримувати їх та полегшувати їм шлях, визначений для них панами генералами.

Прибувши в цей край, комісар складе для Його Величності точний рапорт стосовно стану речей, який він застане тут, і звернеться з проханням щодо затвердження всіх [кадрових] призначень і створених [ним] установ. Однак, якщо нагальна потреба змусить його діяти без отримання [відповідних] наказів, усі його рішення мусять ухвалюватися спільно з вищезгаданими генералами та підписуватись ними, набуваючи відтак тимчасового значення.

Пан комісар спрямується у ставку головнокомандування військового корпусу який діятиме в цих провінціях, щоб об'єднати свої дії з діями армії. Головнокомандувач отримає наказ узгоджувати рух [армії] з завданнями діяльності комісара.

Імперському комісарові також буде надано дозвіл видавати в цих провінціях прокламації збудливого змісту, які матимуть на меті підняття громадського духу та залучення мешканців [до повстання]. Йому дано інструкції постійно та невідступно дотримуватися духу і букви вже опублікованих у Варшаві та Литві прокламацій. Оригінали його прокламацій, які матимуть форму протоколу мусять схвалюватися і підписуватись панами генералами, однак опублікований примірник міститиме лишень підпис імперського комісара.

Налагоджуючи діяльність служб сполучень, пошти, митниці, міських управ і військових комендатур, комісар старатиметься зобов'язати їх до першочергового та дієвого

збору розвідницької інформації в краї та на [його] кордонах. Йому також доручено представити [французькому урядові] план створення комітету призначеного виключно для розвідницької діяльності, такої необхідної в цьому віддаленому краї, і який став би основою для створення у перспективі при Міністерстві закордонних справ головного [розвідницького] комітету

Імперський комісар започаткує різновид точної та обов'язкової щодо всіх чиновників, які тримають у своїх руках громадські кошти чи [державні] цінні папери, звітності, для відображення добровільних пожертв, реквізицій, арештів [цих матеріальних цінностей]. До часу, коли всі організовані органи управління розпочнуть діяти в повну силу, він особисто провадитиме відповідну звітність. Йому надано дозвіл здійснювати реквізиції тільки спільно з генералами Князевичем і Сангушкою або згідно з дозволом Його Величності чи головнокомандувачавійськового корпусу що діятиме в цих провінціях.

Згідно з наказами Його Величності, комісаром буде створено скарбницю для сплати жалування й дорожніх витрат офіцерам, яка дасть змогу компенсувати початкові витрати розвідницької діяльності, а також інші витрати надзвичайного характеру. Прибувши на Волинь, комісар намагатиметься поповнити цю скарбницю за рахунок добровільних пожертв.

Імперський комісар здійснюватиме нагляд за утриманням складів, що їх буде захоплено у ворога, і користуватиметься правом домагатися відповідної звітності від військових, які відповідатимуть за їхню охорону Військового корпусу, який діятиме в цих провінціях, отримає наказ додержуватись цього регламенту.

Він також здійснить усі необхідні дії щодо цілковитого з'ясування [умов] судноплавства річкою Случ на відрізьку від Пінських боліт до [ріки] Прип'яті для того, щоб пересвідчитись у можливості перевезення цим шляхом багатьох транспортів поза [лінію] боліт, звідки ці товари зможуть бути підняті каналом Огінського до Німану або доправлятись гужовим транспортом до Березини.

Усі ці звіти надсилатимуться імперським комісаром до ставки головнокомандування Його Величності найкоротшим шляхом і за допомогою найшвидших засобів сполучення, однак для того, щоб уникнути втрати [інформації] внаслідок їхнього перехоплення ворогом, він надсилатиме їхні другі примірники на адресу Його Світлості пана французького посла у Варшаві й отримуватиме накази Його Величності тим самим способом.

Міністерство закордонних справ [Франції] забезпечить засоби для здійснення листування щодо справ, які мусять бути приховані від уваги ворога.